

סיפורי יוסף ומשמעותם

ברומן ביוטופ מאת אורלי קסטל-בלום

ד"ר שלמה הרציג

"וַיֹּאמְרוּ אֶל פְּרַעֲהַ לְגֹר בְּאֶרֶץ בְּאֵנוּ כִּי אֵין מְרַעָה לְצֹאֵן אֲשֶׁר לְעֶבְדֶּיךָ (בראשית מ"ז, ד')

בשלב מסוים בעלילת **ביוטופ** ("הספריה החדשה", 2022) מוצא עצמו ז'וזף שימל, גיבור-מספרו של הרומן, בפני חיזיון אקולוגי מרתק. החיזיון מתרחש על אי תנועה, בין הגדה הדרומית לגדה הצפונית של שד' שאול המלך בתל-אביב, הרחוב בו הוא מתגורר: "דוכיפת עמדה על פיסת הדשא הצרה הזאת וניקרה באדמה במקורה החד והארץ. מטר ממנה נראתה ציפור מיינה שחורה, שהלכה אחריה וניקרה במקורה הצהוב הקצר בכל מקום שהדוכיפת ניקרה בו לפניה. חשבתי שאני רואה לנגד עיני סימביוזה בהתהוות", מעיד המספר הלא-מהימן על המראה, ובהמשך הוא תוהה מהי התמורה שמקבלת הדוכיפת מהמיינה על פילוס הדרך עבורה לתולעים שמנות. "אולי הגנה כלשהי? אך מפני מה? אולי מפני מיינות אחרות. זה לא נראה הגיוני, כי הדוכיפת היא ציפור שוחרת שלום" (עמ' 176).

כך, בקליפת אגוז מטאפורית נחשף ז'וזף במלוא תמימותו הגולמנית, באשר הוא אינו מבין את אשר רואות עיניו, שהרי המין הפולש מיינה לא רק שאינו מקיים יחסים סימביוטיים עם הדוכיפת, אלא שלדעת האורניתולוגים בישראל הוא מאיים לנשל את הציפור הלאומית שלנו מכתרה, ולגרשה מבית הגידול הטבעי שלה בארץ. לשון אחר, לפנינו רמז מטרים להמשך – שבקלות ניתן לטעון אותו גם במשמעויות פוליטיות אקטואליות – בו ינוצלו עיוורונו של מר שימל ונטייתו לרצות את האחרים, כדי לגזול ממנו באכזריות את ביתו, כספו ורכושו, ורק השימוש בפועל ח.ש.ב בזמן עבר ("חשבת'"), מרמז על התפכחותו הכואבת בסיום הרומן.

במוקד עלילת **ביוטופ** עומד סיפור חייו של ה"אנטי-גיבור", ז'וזף שימל, מרצה כושל, שפוטר מן החוג לצרפתית שבאוניברסיטת תל-אביב, וכעת הוא מובטל, מעשן כרוני, שאת רוב זמנו מבלה בדירתו במירוק אוסף שכיות החמדה שצבר, או בשיטוטים קצרים עם כלבו, תוך שהוא צופה בתערובת של חמלה והשתאות בשפע הנרקומנים וההומלסים הגודשים את סביבת מגוריו. לפרק זמן קצר, בשל חסרון כיס, נאלץ ז'וזף להציע את שירותיו למשרד עו"ד המתמחה בטיפול בעולים עשירים מצרפת. אך דרמה של ממש מתרחשת בחייו, כאשר סבתו בלאנש, תושבת העיירה ארומנש שבנורמנדי, הולכת לעולמה ומורישה לו את כל כספה ורכושה. לכאורה, ז'וזף עולה לגדולה, אך בפועל חייו רק הולכים ומסתבכים.

ביוטופ התקבל בהערכה רבה על ידי הביקורת הרצנויאלית. דא עקא, שכל התשבחות להן זכה הספר אינן יכולות לטשטש את אופייה הדיפוזי, המפורר

והמפורק, לכאורה, של עלילת הרומן, שאינה מבחין בין "עיקר" ו"טפל", ומגבבת פרטים "שרירותיים" ברוח הפואטיקה ה"פוסט-מודרנית" האופיינית, לדעת מבקרים, לכתובתה של אורלי קסטל בלום.

במאמרי, אעסוק במקצת תחבולות הסיפר ברומן החושפות את מבני העומק המשוכללים בביטוי, המצביעים דווקא על האחדות שבתוך ריבוי ביצירה. עלילת הספר כולה, כך אטען, היא גרסה אירונית חריפה, אך גם ההפך מכך, של "סיפורי יוסף" המסועפים שבמקרא (בראשית, ל"ז-נ). יתר על כן, התשתית המקראית המונחת ביסודה מסייעת בבניית משמעות הרומן, כיצירה שמתקיים בה דיון מעמיק בדמותה של ישראל העכשווית, כמדינת הגירה, ששאלת ה"בית" הפרטי והלאומי תופסת בה מקום מרכזי.

למעשה, עוד לפני שאנו נחשפים לקרבה שבין ז'וזף לבין יוסף המקראי מתגלות לעינינו מבחר דמויות "יוסף", כמעין רמזים מטרימים למהלך השלם של ההקבלה ביניהם. כך למשל, נמצא אלוזיה ל"יוסף מוקיר שבת" מן התלמוד הבבלי (עמ' 90), וגם אזכור אגבי כפול של סטלין (עמ' 43, עמ' 92), ששמו הפרטי הוא כידוע יוסף. נוסף לכך, אחת הדמויות המרכזיות בספר, עו"ד סופי (האזרחי), איננה אלא "יוסף" בשיכול אותיות, ואפילו כלבו של ז'וזף, פוקסי, אינו אלא יוסף ק' הגיבור הקפקאי הידוע מהמשפט.

אך הפעם הראשונה ברומן שבה ז'וזף הופך במפורש ליוסף היא בעת המפגש שלו בבית החולים איכילוב בתל-אביב עם דביר שוהם, איש עסקים נכלולי ממעלה אדומים, שעל פי כרטיס הביקור שלו הוא "קונה ותורם ספרי תורה" (עמ' 74). אגב, "דביר" הוא קודש הקדשים בבית המקדש, ו"שוהם" היא אחת מאבני החושן של הכוהן הגדול המיוחסת ליוסף. באותה פגישה תיאטרלית מפעילים דביר וחבורתו מהשומרון על ז'וזף סדרה מתמשכת של מניפולציות מתוחכמות, שנועדו להשליך אותו ל"בור" כלכלי ממנו לא יצליח לצאת. וכך דביר פונה אליו: "יוסף, אח שלי... צדיק בן מלך" (עמ' 122). כידוע, הכינויים "אח שלי" ו"צדיק" נפוצים מאוד בלשון הדבורה ב"מילייה" חברתי מסוים, אלא שבסצנה שלפנינו הם חוזרים ונשנים כמה פעמים ומשמשים אמצעי בידי דביר וחבורתו כדי למצב, כביכול, את ז'וזף כ"יוסף" אחיהם, למרות שהוא כלל איננו יהודי על פי ההלכה, שכן נולד לאם נוצרייה ולאב יהודי. נזכיר גם, שהתואר "צדיק" הוצמד ליוסף המקראי על ידי חז"ל, והפך לחלק בלתי נפרד משמו.

גם ה"בור" הכפול מ"סיפורי יוסף", הן זה שהאחים זרקו אותו אליו (בראשית, ל"ז, כ"ד-ל'), הן זה שאליו הוא הושלך בעקבות עלילת השווא של אשת פוטיפר (בראשית, מ', ט"ו) מופיע ברומן שלנו במפורש בהקשרים שונים, כגון "בור ללא תחתית" (עמ' 124) בדברי סבתו המדומה של דביר; "בור עמוק ורחב וארוך" שחפרו הפועלים מתחת לביתו של ז'וזף בעוד "עשרות צינורות שחורים ארוכים בקוטר מטר... חיכו לתורם להיטמן בבור... (עמ' 192). מוטיב ה"בור" ברומן

איננו מקרי וכאמור, שולח את הקורא חד-העין אל הבור המיתולוגי מסיפורי יוסף שבמקרא. גם הטענה ההזויה-משהו של ה"סבתא", שדביר מפקיד כסף שהיא מעבירה לו כאפוטרופסית בחשבונות אנשים שונים, מהדהדת תחבולה של יוסף המקראי המטמין את כספי קניית האוכל באמתחות אחיו, שאינם מזהים אותו (בראשית, מ"ב, כ"ה-כ"ח).

ודוק, הפירוק של חומרי התשתית ביצירה למרכיביהם השונים ושיבוצם בהקשרים חדשים ומפתיעים הוא תחבולה ידועה בכתיבתה של אורלי קסטל-בלום. בלשון הרומן ניתן לומר, שאלה הן אותן "מניפולציות נסתרות" (עמ' 192), שברובד הגלוי מתארות את סילוק הצינורות הישנים מתחת לעיר והחלפתם בחדשים, אך ברובד הסמוי הן רומזות אולי למניפולציות הנצלניות שמופעלות על ז'וזף לכל אורך עלילת הרומן, וברובד עמוק עוד יותר, גם לטכניקת הסיפור ה'מבורת' שביצירה המפוררת את הסיפור המקראי שבתשתיתה לחלקים רבים, ו"מאלצת", את הקורא הנבון לאסוף אותם ולהרכיבם מחדש.

למעשה, טכניקה זו של הזרה נרמזת במפורש בתוך עלילת ביוטופ באמצעות אלוזיה למאמרה הידוע של יעל רנן "לשמוע את רחש הגלים" (סימן קריאה, 2, תשל"ג, 261-343), שכותרתו מופיעה בתוך זרם הרהוריו של ז'וזף בעת שהוא שוכב בחושך בבית שירש מסבתו בארומנש, ומצלילת, באמצעות מצמוץ, להפוך תמונה דו-ממדית לתלת ממדית, תוך כדי שהוא "שומע את רחש הגלים" (עמ' 166). אגב, גם לכוכבים הנוכחים בסצנה זו שלוש פעמים יש משמעות אלוסיבית (חלומה השני של יוסף כמתואר בבראשית, ל"ז, ט'-י'). כל שנותר לעשות כעת הוא אכן, לאסוף את ה'ניצוצות שהתפזרו' בין קפלי עלילת הרומן, ולנסות ולעמוד על תרומתם לבניית משמעות היצירה.

"תקשיב יוסף", טומן דביר שוהם מלכודת דבש לגיבורנו הנאיבי, "אני מרגיש קרוב אליך" (עמ' 206). "אולי היינו אבא ובן בגלגול הקודם", מגיב ז'וזף בניסיון לגלוג מסורבל, אך מאחורי גבו נרמזת כאן הקרבה המיוחדת שהייתה בין יעקב אבינו לבין בן זקוניו יוסף (בראשית, ל"ז, ג'). שוב ושוב מכנה דביר את ז'וזף בשם "יוסף" ואף מוסיף: "כולנו בני ישראל, ובני ישראל ערבים זה לזה..." (עמ' 202) במה שיתברר כמזימה צינית להשתלט על כספו ורכושו. מובן, שגם כתונת הפסים המפורסמת של יוסף, סמל הנבחרות, איננה נעדרת מן הטקסט, ואפילו שלוש פעמים, בדמות הבחורות בחולצות פסים שאורזות את שכיות החמדה של ז'וזף (עמ' 150, עמ' 196). להן מתווספת חליפת ארבעת הפסים (עמ' 49), שמחלקת עיריית תל-אביב להומלסים שבעירה. ובכלל, מוטיב הבגד המרכזי כל כך בסיפורי יוסף נרמז בתיאור הבגדים המהודרים והחריגים של הנער ז'וזף, שאימו מלבישה אותו בדרכו לבית הספר (עמ' 43). שם גם מעיד המספר על עצמו שהוא "כלל וכלל לא מכוער", כאלוזיה ל"יפה תואר ויפה מראה" של יוסף המקורי (בראשית, ל"ט, ו'). אגב, באותן מילים ממש משתמש המקרא, כדי לתאר את רחל אימו של יוסף (בראשית, כ"ט, י"ז), ובכך מהדק את הקשר ביניהם, ממש כשם שז'וזף חושף

בפנינו במובלע את הקשר האדיפלי שהתקיים בינו לבין אימו בילדותו (עמ' 43-45). גם מוטיב החלומות מופיע בעלילת הרומן: "נכנסתי לחצר מרוצפת שמופיעה לעיתים בחלומותי" (עמ' 151).

את סירובו של יוסף לפיתויה של אשת פוטיפר, שבעקבותיו הוא הואשם על ידה באונס, ניתן לזהות בדבריו של דביר לז'וזף, כאשר הוא מספר לקורבנו, שהוא ניתן את קשריו עם סופי, כיוון ש"לא הסכמתי לשכב איתה ומאז היא התהפכה עלי" (עמ' 211). מייד אחר כך מספר לז'וזף על נפילתו ארצה בעקבות הסתבכות רגליו ברצועת כלבו ולדבריו: "אני דוחה בשאת נפש את המחשבה שנפילה זו הייתה אות מאיזו השגחה" (עמ' 212), ואכן, אלוהים אינו ממלא תפקיד של ממש בסיפורי יוסף המקראי. ובכל זאת, זה בדיוק מה שקורה, הספרות וה"חיים" מתאחדים בבשורת נפילתו הכלכלית של לז'וזף מאיגרא רמא לבירא עמיקתא, שכן בסיום הרומן מוצא עצמו לז'וזף משועבד לחלוטין להתחייבויות הכספיות המטורפות, שנטל על עצמו ברשלנות איומה (עמ' 231-232). למותר לציין, שבמובנים מסוימים זהו המסלול ההפוך לזה של יוסף המקראי, שעלה מן הבור הממשי, כדי להפוך תחילה לעבד, אבל אחר כך למשנה למלך מצרים.

עוד רמז לסיפורי יוסף הוא מוטיב הלחם הידוע במקרא המגולם ברומן ביוטופ בדמות ה"בולנזרי" של הסב פיליפ מארי, שאת תמורתו יורש לז'וזף (עמ' 145). גם ה"סל" המופיע בספרנו שבע פעמים בהזהרתו של דביר ל"יוסף" שלא לשים את כל הביצים ב"סל אחד" (עמ' 198-210) הוא הרמז ל"סל" ממנו אוכל ה"עוף", בחלומו של שר האופים, את "מעשה אופה" של פרעה (בראשית, מ', ט"ז-י"ט). שבע השנים הטובות, שנות השובע, שנרמזות בחלומות פרעה מופיעות גם במזימתו של דביר לפתות את לז'וזף להצטרף כמשקיע ברשת חנויות מזון בפארק השעשועים, שלדבריו בונים כעת במישור אדומים: "אני אומר לך יוסף, זה יהיה פיצוץ. יש אישור לשבע חנויות מזון מהיר במתחם" (עמ' 203).

כדי שלא להכביד יתר על המידה על קוראינו נזכיר רק בקצרה עוד כמה הרמזים ברורים ברומן לסיפורי יוסף: שלוש סצנות הבכי המפורסמות של יוסף המסתיר את בכיו מפני אחיו (בראשית, מ"ב, כ"ד; מ"ג, ל'; מ"ה, ב') מגולמות בספרנו בשלוש סצנות בכי רצופות של לז'וזף, לאחר שגילה שדביר "אחיו" עקץ אותו במיליוני שקלים (עמ' 217-218). אפילו חניטתו וקבורתו של יוסף לאחר מותו, כמסופר בפסוק האחרון בספר בראשית (נ, כ"ו) מופיעות בסצנה גרוטסקית בה מספר דביר לקורבנו, שהוא אינו מתכוון למות כדרך כל בשר: "אני עושה קריניקה לעצמי ולכל המשפחה שלי" (עמ' 205). את שפע ההקבלות בין לז'וזף ליוסף ניתן להמשיך עוד ועוד, אך דומני, שכדאי לעצור כאן, כדי לעמוד על משמעותו הפסיכולוגית והרעיונית של מהלך אינטר-טקסטואלי זה.

ובכן, בניגוד לשלושת האבות המקראיים, אלוהים מעולם לא התגלה ליוסף, לא הבטיח לו ולזרעו את הארץ, ויוסף גם לא התהלך בה לאורכה ולרחבה, שכן הוא

הוגלה ממנה כבר בנעוריו. למעשה, זירת פעולתו העיקרית של יוסף היא מצרים בה הוא עובר תהליך חניכה קשה, והופך מנער מפונק ואנוכי לשליט פרעוני קשוח ובוגר. במצרים יוסף מקים לו בית ומשפחה עם אישה מצרייה, ואליה הוא מזמין את משפחתו הרעבה, כדי לגור בה (מגורים זמניים). רק באחרית ימיו יוסף משביע את בני ישראל שיעלו את עצמותיו לארץ. למרבה האירוניה, זו פרקטיקה ידועה דווקא בהיסטוריה היהודית הטרנס-ציונית!

קריאה זהירה ברומן ביוטופ תגלה, עד כמה מקבילה זהותו ההיברידית של ז'וזף שימל לזו של יוסף המקראי, גם אם בגרסה גרוטסקית. ז'וזף, חדל האישים, איננו יהודי ואיננו נוצרי, אך הוא נימול (עמ' 38-39). זהותו המגדרית איננה ברורה, והוא מתרחק מגברים ונשים כאחת (שימל=she-male). בכך מהדהד הוא את דמותו האנדרוגינית של יוסף באחד ממדרשי חז"ל הידועים. ערש לידתו של ז'וזף היא נורמנדי, אך עלילת חייו מטלטלת אותו הלוך ושוב בין צרפת לישראל, מבלי שהוא קושר את גורלו באף לא אחת מהארצות, וכלשונו: "אשה חצי שנה פה וחצי שנה פה" (עמ' 149). ודוק, לא "פה" ו"שם".

לאחר פיתוריו, ז'וזף מחליף את זהותו האקדמית הרעועה ב"זהות נדל"נית" רעועה לא פחות, שאין בה שמץ של תחושת שייכות למקום (הישראליות החדשה). הוא אינו חש בבית בדירתו מזה חמש שנים, אך הוא גאה מאוד בעסקה המוצלחת שעשה עם רכישת דירתו. חוויית המגורים המנוכרת שלו, שאין בה שמץ של זהות אוטוכתונית, מגיעה לשיאה דווקא ביום כיפור (יום של חשבון נפש): "מה שיש לך בחיים הוא מה שיש לך בבית ומה שיש לך בחנייה של הבית" (עמ' 118) וגם: "המשימה היחידה שאני מטיל על עצמי כאדם היא לגור, עם כל תחזוקת הבית ותכולת הבית, הכוללת גם אותי" (עמ' 139).

תחילתה של מטמורפוזה חיובית, דוגמת זו של יוסף המקראי, שגם מהפכת את יחס הקוראים כלפיו, חווה ז'וזף דווקא בצרפת ולא בישראל, ואולי יש בכך משום רמז לעמדתה הפוסט-ציונית של מחברת הרומן. בניגוד ל"שומרונים", שותפיו לעבודה עם יהודי צרפת, שמגיחים מערי השינה שלהם בשומרון, כדי לצוד את טרפם בישראל, ובניגוד להומלסים האומללים, חסרי השם ברובם, המתניידים עם עגלות הסופר שלהם, אך למעשה כבולים לחלוטין לטריטוריה המצומצמת שלהם, כנרמזו בציטוט משירו הידוע של דוד אבידן "יפוי כוח" (משהו בשביל מישהו, 1964): "הוא פסע באיטיות שהסגירה את העובדה החותכת שאין לו לאן ללכת" (עמ' 176), ז'וזף מוצא את ראשית גאולתו דווקא בנורמנדי בה הוא מעבד את גינתו: "יצאתי לטבע, לעבודת האדמה" (עמ' 168-169), כמין פרודיה על האידיאל הציוני. עם זאת, כאשר "הצמחים בגינה הקדמית כבר התייבשו" (עמ' 233), הוא אינו מתאבל עליהם.

ובאחת, ז'וזף ה"יורד" של סיום הרומן, דווקא לאחר נפילתו ל"בור" הכלכלי, אובדן דירתו בתל-אביב, שעבוד ביתו בנורמנדי לבנק מזרחי טפחות לאחת-עשרה

שנה, ולמרות "שלא מעז להתחבר לעצמי" (עמ' 231) נעשה אדם מפוכח ושלם יותר, גמול מעישון, שאינו מכור עוד לאוספיו הרבים. ז'וזף הוא בעל פנסיון פעיל המשכיר חדריו לתיירים, גם אם בלית ברירה הוא נאלץ להסתפק במגורים בעליית הגג (ההרמזים לאבא גוריו הם עניין למאמר נפרד). אגב, פוקסי, כלבו של ז'וזף, אינו שורד את המעבר מישראל לצרפת, כיוון שהכלב, בניגוד לאדם, הוא חיה טריטוריאלית.